

Теоретико-методологічні засади розгляду питання про роль особи в історії

Зінов'я Душкова,
аспірант кафедри філософії
Московського державного технічного університету
ім. М. Баумана

Світ, що переступив поріг третього тисячоліття, відзначається крайньою нестійкістю. Його, як і сторіччя тому, збурюють міжнаціональні, міждержавні, міжконфесійні конфлікти, фінансові кризи. У різних регіонах планети (Африка, Південна Америка) тривають громадянські війни. На початку XXI століття у глобальну загрозу переріс і тероризм. В сучасних умовах люди (як прості громадяни, так і державні „мужі”) активно вишукують шляхів протистояння різним загрозам. Один з них - використання досвіду минулого, вилучення з нього цінної (корисної для сьогодення) інформації, тобто засвоєння „уроків”.

„Історія — це філософія, що вчить нас на прикладах”, — говорив ще у XVIII столітті Г. Болінгброк [1]. Зразки поведінки можна, звичайно, знайти у діяч окремих соціальних колективів – класів, партій тощо. Однак уже стародавні мислителі знали, що це найзручніше знаходити в діяльності великих осіб — правителів, полководців, „героїв” і т. д. Відтак, наприклад, у Стародавньому Римі набули популярності такі книги, як „Порівняльні життєписи” Плутарха, „Життя дванадцяти цезарів” Гая Светонія Транквілла, „Про змову Катиліни” Гая Саллюстія Криспа та інші. Навіть у XIX столітті визначну роль особи в історії визнавали такі мислителі, як Т. Карлейль, Ф. Ніцше, Г. Лебон та інші. Зрештою, істориків і філософів початку XX століття „...стали цікавити особи вождів, організаторів, командирів, правителів” [2].

На жаль, у наш час деякі вчені дотримуються протилежної думки: „Сучасність не тягне на епоху „царів і героїв” [3]; „Героїчні особи більше нічого не значать. Замість них права громадянства набули історичні структури” [4]. З цих тез випливає однозначний висновок: якщо історичні особи нині „більше нічого не значать”, то і вивчати їх немає сенсу.

Отже, від давнини й до наших днів історичних осіб одні мислителі вважали гідним об'єкт вивчення, а інші - малозначним елементом історичного процесу.

З питання про значення окремої людини в історичному процесі виростає проблема ролі особи в історії. У нашій праці вона розглядатиметься в методологічному плані. Це обумовлює постановку і вирішення наступних завдань:

- 1) чому проблема ролі особи в історії виникає саме в історіософії;
- 2) яким є співвідношення цієї проблеми з іншими, що існують у філософії історії;
- 3) які особи мають розглядатися в історіософії;
- 4) як взаємодіють в історіософії підходи, що визнають роль особи в історії (персоналістські) та заперечують її (антиперсоналістські);
- 5) яким є місце цієї проблематики у вітчизняній історіософській традиції.

Для вирішення цих завдань варто звернутися насамперед до сутності, предметного поля і проблем, що постають перед філософією історії в цілому.

На мою думку, філософія історії (історіософія) - розділ філософії, де відбувається розгляд історичного процесу, теоретичне узагальнення його ходу, рушійних сил, перспектив розвитку людства. Вона підсумовує (використовує) дані (матеріал) інших галузей філософії, а також гуманітарних наук (історії, соціології, психології, етнографії тощо).

Генезис філософії історії носив тривалий характер. Сучасні вчені характеризують його в такий спосіб: „Августина, ймовірно, можна назвати праатьком філософії історії (історіософії), хоча ця дисципліна остаточно оформилася й одержала назву значно пізніше. Сам же термін одержав громадянство лише після появи книги Ф. Вольтера „Філософія історії” [5]. Та очевидно, що проблематика філософії історії почала складатися ще в античності. В іншому випадку Блаженному Августинові просто не було б на що опертися при створенні своєї системи. На мою думку, у XVIII - на початку XIX століття у працях Ф. Вольтера, Г. Маблі, Г. Болінброка, І. Гердера, І. Канта, Г. Гегеля та інших відбулося лише узагальнення нагромадженого раніше матеріалу. Кількісні зміни (численні спроби філософського осягнення історичного процесу різними мислителями) перейшли в нову якість: оформлення філософії історії як самостійної дисципліни в межах філософії.

Тут гостро постало питання про предмет філософії історії. Звичайно, були спроби визначити його максимально абстрактно: як „умови суспільно-історичного життя та розвитку людства” [6]. Але оскільки при такому підході предмет філософії історії трактувався вкрай широко, то вчені пішли шляхом його звуження. Відтак можна виокремити онтологічний і гносеологічний напрями. Прихильники першої позиції вважали, що філософія історії має вивчати загальні, об'єктивні проблеми становлення

історичного процесу. М. Кареев, наприклад, вважав, що „філософія історії є пізнання сенсу історії” [7]. В. Гер'є вбачав у цій дисципліні синтез, яким „мисляча людина охоплює всю сукупність історії людства, її хід і її мету” [8]. Подібну думку можна знайти й у сучасного вченого О. Панаріна: „Філософія історії відповідає на питання про об'єктивні закономірності й духовно-моральний смисл історичного процесу, про шляхи реалізації людських сутнісних сил в історії, про можливості віднайдення загальнолюдської єдності” [9].

В межах гносеологічного підходу предметом філософії історії є питання історичного пізнання, переведення його з емпіричного рівня (притаманного історичній науці) на теоретичний. Так, В. Хвостов вбачав її завдання „не в тому, щоби шляхом абстрактних умовиводів створювати, незалежно від даних точної науки, спекулятивні висновки про сенс світобудови, які потім мають бути покладені в основу самої науки, але, навпаки, в тому, щоби допомагати науці розібратися у своїх завданнях... Спеціальною проблемою філософії є проблема гносеологічна” [10]. За такого підходу філософія історії „прагне з'ясувати загальну природу історичного процесу, його основні закономірності та рушійні сили” [11].

Спостерігаються й спроби об'єднати обидва напрями при визначенні предмета філософії історії. Деякі вчені визнають, що історіософія одночасно: а) „досліджує іманентну логіку розвитку людської спільноти”; б) „дає теоретичну реконструкцію історичного минулого” [12]. На мою думку, з таким синтетичним підходом до визначення предмета філософії історії можна погодитися й вважати його базовим при подальшій роботі.

Які проблеми розглядаються у філософії історії? Перша з них — проблема сенсу історії. Справді, питання про мету, спрямованість історичного процесу — одне з найважливіших у філософії історії. На нього давали різні відповіді. У принципі йдеться про досягнення суспільством певного кінцевого, досконалого стану розвитку. Одні мислителі (Бл. Августин, Й. Флорський, Ф. Аквінський, М. Бердяєв) вбачали такий стан у Царстві Божім, у якому буде остаточно подолано наслідки „первородного гріха” Адама і Єви. Інші вважали, що сенс історії можна осягнути шляхом встановлення на Землі якогось остаточно, „ідеального” соціального стану. Деякі мислителі (Конфуцій, Гесіод) відшукували його в минулому. Відповідно, сучасність для них — регрес, обумовлений нескінченним віддаленням від „золотого віку”. Другі вбачали його в сучасності, називали й конкретну країну (Ж. Кондорсе — Францію, Г. Гегель — Пруссію), де історія завершується. Треті вважали, що сенс історії слід шукати в майбутньому. Туди відносив „ідеальну” державу Платон, „Утопію” — Т. Мор, „Місто Сонця” — Т. Кампанелла.

Таким чином, проблему сенсу (спрямованості) історичного процесу порушували й вирішували мислителі не одного століття. Одні відшукували мету історії за її межами — у надприродному світі, інші — шляхом пошуку „ідеальних” державних утворень в межах тогочасного суспільства. Це обумовило розмаїтість підходів до проблеми, неможливість її однозначного вирішення, яка збережеться

й у майбутті.

Ще одна проблема історіософії — пошук законів історії. Учених завжди хвилювало питання: чи має історичний процес (як і фізичний світ) чіткі закони становлення, а чи носить хаотичний (непередбачуваний) характер?

Для одних мислителів (О. Конт, А. Кетле, Л. Гумплович, В. Зомбарт) в історії діють універсальні закони — як і у фізичному світі. Грунтуючись на цьому посиланні, вони вважали головною метою соціальних наук виведення законів розвитку історичного процесу. Потім ця концепція піддалася критиці, обумовленій наступними причинами: 1) на емпіричному рівні існування загальних „законів історії” виявити не вдалося; 2) суспільство виявилось складним об'єктом, що заперечує лінійну, одноваріантну динаміку розвитку. Тому вчені перейшли від пошуку „загальних” законів до виявлення окремих закономірностей розвитку історії. Наприклад, такої: римський правитель Гай Юлій Цезар, що одержав під час замаху на нього більше 20 ножових поранень, неминуче мав умерти, тощо.

Інша концепція, що заперечувала наявність навіть історичних закономірностей, теж знаходила підтримку. М. Кареев, наприклад, міркував так: „Історія — тканина, повна вузлів, уривків, немислимої плутанини й неймовірного хаосу” [13]. Подібної думки дотримувався й К. Поппер: „Оскільки не існує руху суспільства, у будь-якому сенсі подібного чи аналогічного рухові фізичних тіл, то не існує і законів його руху” [14]. З ним солідарний і Л. Мізес: соціолог, історик, а услід за ними й філософ мають визнати „даремність пошуків апостеріорних законів історичних змін” [15].

Методологічні підстави такої позиції розроблені в неокантіанстві Баденської школи. Оскільки історія вивчає й неповторні, унікальні події, головні представники цього напрямку (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) виокремили два типи наук: природничі (номотетичні) та гуманітарні (ідеографічні). Завдання одних — відкривати закони, інших (до яких була віднесена й історія) — лише описувати досліджуваний об'єкт. Отже — жодних „законів історії” бути не може.

Таким чином, у філософії історії існують такі позиції: 1) історичні закони існують; 2) такі закони — фікція. На мою думку, представники обох позицій помиляються. В історії не існує універсальних законів, але можна виявити певні закономірності.

Наступна проблема, що розглядається в межах філософії історії — установлення рушійних сил історичного процесу. Сюди відносили різні фактори.

Божественне провидіння. Така думка панувала в античності, а особливо у Середньовіччя. У християнській теології, в численних історіописах того часу стверджувалося: Бог не тільки створив світ, але й активно втручається в його розвиток, запобігає злу, сприяє торжеству добра. Існує божественна турбота про світ (Провидіння). Виходить, історія — есхатологічна, вона веде людство до єдиної мети — втілення на Землі Царства Божого.

Слабкість такого підходу полягала в тому, що люди бачили зло, яке панує в суспільстві. Пов'язувати його з Богом було неможливо, адже він носій добра. Виникало питання: звідки ж беруть початок негативні діяння? Чому вони можливі? Відповідно, пошук рушійної сили історії слід було шукати безпосередньо в

соціальному світі.

Географічне середовище. Люди завжди існували в тісному контакті з природою. Тому для багатьох мислителів саме географічне середовище здавалося рушійною силою історичного процесу. У різні епохи це проявлялося у специфічних формах. Так, у XVIII столітті Ш. Монтеск'є вважав, що середовище впливає на зміну людської природи. Клімат обумовлює індивідуальні особливості людей, їх тілесну організацію, характер, схильності. Південні народи, що живуть у спекотному кліматі, від природи ледачі, схильні до фіксації певних форм соціального життя, переважно тиранічних. Представники Півночі, навпаки, весь час витрачають на виживання в суворих кліматичних умовах. Вони не мають дозвілля для розвитку наук, мистецтв, ремесел. Отже людям найліпше жити в помірних широтах.

У XIX столітті Л. Мечников вважав рушійною силою розвитку історії інший географічний фактор: близькість території до водних ресурсів. Відтак визначалися три види суспільств (цивілізацій): річкові, морські, океанічні.

У філософії історії XX століття теж були спроби виявити нові географічні детермінанти історичного процесу. Так, А. Тойнбі визначив механізм „виклик — відповідь” [16]. Перший приходить з природного середовища, а суспільство, реагуючи на нього, має створити адекватну форму соціальної організації або ж загинути. Вплив сонячної активності на діяльність людей (включаючи й історичних осіб) у якості рушійної сили історичного процесу розглядав О. Чижевський.

Однак і за такого підходу мислителі не знаходили відповіді на багато питань. Чому одні народи в подібних кліматичних умовах розвиваються набагато швидше, ніж інші? Чому людина змогла (на відміну від тварин) не тільки пристосуватися до довкілля, але й пристосувати його для задоволення своїх потреб? Чи продовжує географічне середовище впливати на розвиток сучасного суспільства, а чи в ньому на перший план виходять інші фактори (техніка, наука)?

Розум. Ще французькі просвітители (Ф. Вольтер, Ж. Руссо, Ж. Кондорсе) висловлювали думку, що історія людства — це процес посилення розуму, його впливу на життя людей. Найповніше це виражено в історіософії Г. Гегеля. Тут „Світовий дух”, розум — творець історії. Він використовує дії людей (включаючи й правителів) для досягнення в історичному процесі власних цілей. У цьому проявляється „хитрість розуму”. Однак і тут виникали питання: як розум „творить” історію — цілком довільно чи ні? Чи впливає щось на нього? Вади виокремлення „розуму” як рушійної сили історичного процесу призвели до продовження її пошуку.

Маса (натовп). У низці історіософських концепцій зазначалося, що справжній двигун історії — це народні маси, під якими розуміли „низи” суспільства. Ставлення до них різне. У марксизмі — позитивне. Тут народ (в особі, передусім, пролетаріату) — головна сила революційних суспільних перетворень, повалення капіталістичного ладу. Його дії яскраво проявилися в ході Французьких революцій (1789 - 1794 рр.; 1848 р.), Паризької Комуні (1871 р.), Лютневої і Жовтневої революцій 1917 року в Росії.

Для інших мислителів (Г. Лебон, Г. Тард, Х. Ортега-і-Гассет) маса — носій руйнівного, ірраціонального начала. XIX і XX століття уявлялися цим ученим „століттями натовпу”. Учасники такої групи під керівництвом досвідчених ватажків піднімаються на повстання з метою повалення державного ладу. У натовпі людина втрачає своє „Я”, несвідомо переймається спільною метою, стає здатною на несподівані (в „нормальних умовах”) вчинки.

Однак і визначення маси (натовпу) як рушійної сили історичного процесу не давало відповіді на низку питань: що приводить велику кількість людей до активних дій – важке матеріальне становище (як думали марксисты) чи гасла вождів? Якою мірою дії мас можна пояснювати за допомогою соціології, а якою — на основі психології?

Таким чином, проблема пошуку рушійних сил історичного процесу посідає важливе місце у філософії історії. Відбувається процес постійного „перебирання” окремими вченими „кандидатів” на роль „першорухія” історичних трансформацій, який обов'язково продовжиться.

Проблема ролі особи в історії, що розглядається у цій статті, теж є надзвичайно важливим елементом проблемного поля історіософії. Ця проблема тісно пов'язана з іншими порушеними тут питаннями. Так, історична особа може побачити (завдяки власним здібностям) певну мету історії і, використовуючи наявний владний (А. Македонський) чи духовний (М. Лютер) ресурс, повести суспільство до неї. Тим самим віднаходиться один з варіантів вирішення проблеми сенсу історії. Дії великої особи, з одного боку, підлягають закономірностям історичного процесу, а з іншого – породжують нові закономірності. В результаті вирішується питання про закони історії. Історична особа, що володіє високим розумом і повеліває народними масами, може розглядатися і як рушійна сила історії, що переборює деструктивні сили географічного середовища, усвідомлено формує „відповідь” на зовнішні „виклики”.

Такий багатоплановий характер об'єкта породжує серед вчених специфічні позиції й щодо методології історичного пізнання. Тут, на жаль, і донині не вироблено комплексного підходу. Якщо мислитель дотримується матеріалістичних філософських позицій, то він одержує одну картину, котра відображає роль особи в історії; якщо ж на ідеалістичних — то іншу, прямо протилежну. На цю закономірність вказує, зокрема, Л. Грінін: „Якщо за головні причини беруться діяльність геніальних людей, великі ідеї тощо, то роль особи в історії перебільшується і навіть містифікується. А якщо інші, наприклад, матеріальні фактори, то, навпаки, применшується” [17].

Отже у межах історіософії питання про роль особи в історії має синтетичний, інтеграційний характер. Воно поєднує низку центральних проблем філософії історії (сенсу історії, пошуку її законів, визначення рушійних сил історичного процесу) у певну пізнавальну систему, що дозволяє здійснювати теоретичну реконструкцію історичного процесу.

Однак інтеграційний характер проблеми ролі особи в історії — не єдина

причина її розгляду в історіософії. Справа в тому, що в історичній науці до неї проявляється недостатній інтерес, надається „...мало значення особам” [18]. Вчені постійно обіцяють „виправити” ситуацію, що склалася. Але це не завжди вдається, оскільки ця суперечність корениться в методології. Адже мета історії — „вивчення минулих подій” [19], з яких складається історичний процес. Тому при аналізі минулого в історичній науці вивчення ролі особи має вторинний характер. „Життєвий шлях Наполеона Бонапарта... не є історичний процес. Це всього лише момент... історії Франції і Європи. Саме в якості такого він становить інтерес для історика” [20]. Філософія історії ж заповнює цю лауну, вона здатна з'ясувати роль не лише подій, але й окремих осіб в історичному процесі.

Таким чином, розгляд проблеми ролі особи у філософії історії обумовлюється й методологічно. Оскільки історія вивчає переважно події минулого, то вона не може детально концентруватися на іншому об'єкті - окремих особах. Це не виключає того, що деякі вчені-історики працюють у жанрі життєписів, але таке становище не відноситься до цієї науки в цілому. Філософія історії може вийти за межі теоретичного аналізу подій минулого, розкрити роль в історії окремої особи. Тут обидва елементи історичного процесу - особи й події - мають рівноправний характер.

В історіософії виникає й інше питання: які особи доцільно розглядати? Як відомо, історичний процес складається з дій мільйонів різних людей. Відтак виникає спокуса поставити перед філософією історії завдання: „Нами повинен бути пізнаний... будь хто з тих мільярдів людей, які жили на землі і які всі, безумовно, увійшли в історичний процес” [21]. Але вирішити таке завдання на практиці неможливо. Жодна наукова дисципліна пізнати всіх людей, що існують на Землі, не в змозі. Тому неминучо стає їх диференціація за різними ознаками. Наприклад, за приналежністю до певної держави (росіяни, французи, німці), соціальної групи (робітники, службовці, селяни тощо). З такими штучними об'єднаннями індивідів учені вже можуть працювати, виявляти закономірності їх функціонування тощо. У нашому випадку диференціація має бути здійснена за ступенем впливу певної особи на хід історичного процесу. Так, будь-яке суспільство має ієрархічний характер. В ньому є люди, що володіють більшим впливом на інших. Йдеться про правителів, великих урядовців, відомих полководців, видатних діячів культури, релігійних лідерів, тобто великих історичних особистостей. Іноді така людина починає відігравати подібну роль завдяки зосередженню у її руках політичної влади (Цезар, Наполеон), іноді завдяки особистій обдарованості й талантам (Гомер, Моцарт). Відповідно, філософію історії в одному з її ракурсів і цікавлять „великі люди”, що чинять значний вплив на хід історичного процесу. Такий підхід є наслідком неминучої диференціації наукового пізнання, що вивчає не всі об'єкти, а лише їх найтипівіші (загальні) риси. Показати їх доцільніше на прикладі великих людей. Що й робить філософія історії.

Проблема ролі особи в історії припускає пошук варіантів співвідношення

персоналістських і антиперсоналістських підходів у філософії історії. Прихильники першого дотримуються думки, що історичні особи — головна рушійна сила історичного процесу. Від їхніх дій залежить розвиток людства. Як писав Т. Карлейль, „...всесвітня історія, історія того, що людина зробила в цьому світі, як на мене, є, по суті, історією великих людей, які потрудилися тут, на землі... Їх історія становить душу світової історії” [22].

Прихильники антиперсоналізму, навпаки, вважають, що історичні особи — маріонетки в руках зовнішніх сил (матеріальних, духовних). При необхідності вони легко замінюються, а отже й не відіграють істотної ролі в історичному процесі. У межах матеріалістичного розуміння історії цю думку чітко сформулював Ф. Енгельс: „...та обставина, що така і саме ось ця велика людина з'явилася в певний час у даній країні, звичайно, є чистою випадковістю. Але якщо цю людину усунути, то з'являється попит на її заміну, і така заміна відбувається... Що Наполеон, саме цей корсиканець, був тим військовим диктатором, який став необхідним Французькій республіці... — це було випадковістю. Але якби Наполеона не було, то роль його виконав би інший” [23]. Подібним чином (але керуючись протилежним світоглядним настановленням) міркував Г. Гегель: оскільки історичні особи — „довірені особи всесвітнього духу”, остільки їх доля складається трагічно. „Коли мета (духу — **З. Д.**) досягнута, вони відпадають, як порожня оболонка зерна. Вони рано помирають — як Олександр (Македонський — **З. Д.**), їх убивають — як Цезаря, або їх засилають — як Наполеона на острів св. Олени” [24].

На мою думку, антиперсоналізм і персоналізм є крайніми позиціями у вирішенні проблеми ролі особи в історії. Справді, з одного боку, велика особа у власних діях не самодостатня, вона залежить від історичних структур — економіки, політики, духовних запитів часу. З іншого боку, її діяльність неможлива без певного інтелектуального багажу, нав'язування суспільству певних цілей, завдань. Відтак дії і звички такої людини накладають відбиток на соціум в цілому. Не випадково говорять про наполеонівську Францію, сталінський СРСР, гітлерівську Німеччину тощо. Отже „обличчя” епохи створюється й самою історичною особою, і умовами, у яких вона діяла. Тут не можна не погодитися з Наполеоном, який, підбиваючи підсумки своєї діяльності на чолі Франції, зазначав: „Я створив своє століття сам для себе, так само, як і я був створений для нього” [25].

На закінчення вкажемо на місце проблеми ролі особи в історії у вітчизняній історіософській традиції. До 1917 року вона цікавила багатьох учених — М. Карєєва, М. Стасюлевича, В. Гер'є, Р. Віппера та інших, які вивчали це питання, керуючись різними методологічними підходами. В СРСР ця тема теж фігурувала майже в кожному навчальному посібнику з філософії [26]. Але там вона розглядалася догматично. Вчені переважно коментували позиції Ф. Енгельса і К. Маркса. Починаючи з 1991 року, це

питання в навчальних посібниках з філософії історії прямо не порушується. Воно не висвітлюється в окремих розділах чи параграфах [27]. В результаті у деякого із сучасних вчених виникає навіть песимізм: „Питання про роль особи в історії однозначної відповіді не має. Взагалі воно навряд чи колись буде однозначно вирішене” [28].

Причини такої ситуації очевидні. З одного боку, теза щодо „однозначного вирішення” питання про роль особи в історії, яка десятиліттями нав'язувалася панівною в СРСР ідеологією, просто „відбивала” у багатьох вчених бажання до нього звертатися. З іншого боку, у наш час не існує комплексних методологічних підходів, які б дозволили відмовитися від крайнощів при вирішенні цієї проблеми. На мою думку, така невизначеність носить не тільки негативний характер. Вона є постійним стимулом для нового аналізу проблеми, у тому числі й теоретико-методологічного.

Література:

1. **Болінгброк Г.** Письма об изучении и пользе истории. — М.: Наука, 1978. — С. 11.
2. **Вишпер Р.** Кризис исторической науки. — Казань: Гос. изд-во, 1921. — С. 10.
3. **Новиков В. И.** Бог, цари и герои. Мифы о правителях народа // Общественные науки и современность. — 2007. — № 5. — С. 158.
4. **Козеллек Р.** Случайность как последнее прибежище историографии // THESIS. — 1994. — № 5. — С. 181.
5. **Семёнов Ю. И.** Философия истории от истоков до наших дней. — М.: Старый сад, 1999. — С. 60.
6. **Раппопорт Х.** Философия истории в её главнейших течениях. — СПб.: Изд-во М. Стасюлевича, 1898. — С. 2.
7. **Гобозов И. А.** Введение в философию истории. — М.: ТЕИС, 1993. — С. 10.
8. **Герье В.** Философия истории. От Августина до Гегеля. — М.: Изд-во М. Стасюлевича, 1915. — С. 1.
9. Философия истории. Учебное пособие под ред. А. С. Панарина. — М.: Гардарики, 2001. — С. 4.
10. **Хвостов В. М.** Теория исторического процесса. — М.: КомКнига, 2006. — С. 6.
11. **Семёнов Ю. И.** Философия истории... — М.: Старый сад, 1999. — С. 9.
12. **Гобозов И. А.** Введение в философию истории. — М.: ТЕИС, 1993. — С. 16.
13. **Кареев Н. И.** Основные вопросы философии истории. — СПб.: Типогр. М. Стасюлевича, 1887. — С. 52.
14. **Поппер К.** Ницета историцизма. — М.: Прогресс, 1993. — С. 132.

15. **Мизес Л.** Теория и история процесса. Интерпретация социально-экономической эволюции. — М.: Юнити, 2001. — С. 222.
16. **Тойнби А.** Постигжение истории. — М.: Прогресс, 1991. — С. 113.
17. **Семёнов Ю. И., Гобозов И. А., Гринин Л. Е.** Философия истории: проблемы и перспективы. — М.: КомКнига, 2007. — С. 155.
18. **Виппер Р.** Кризис исторической науки. — Казань: Гос. изд-во, 1921. — С. 4.
19. **Хвостов В. М.** Теория исторического процесса. — М.: КомКнига, 2006. — С. 3.
20. **Семёнов Ю. И.** Секреты Клио. Сжатое введение в философию истории. — М.: МФТИ, 1996. — С. 11.
21. **Эрн В. Ф.** Сочинения. — М.: Правда, 1991. — С. 250.
22. **Карлейль Т.** Герои, почитание героев и героическое в истории. — М.: ЭКСМО, 2008. — С. 7.
23. **Маркс К., Энгельс Ф.,** Соч. — Изд. 2-е. — Т. 39. — С. 175 - 176.
24. **Гегель Г. В. Ф.** Лекции по философии истории. — СПб.: Наука, 1993. — С. 82 - 83.
25. **Наполеон Бонапарт.** Максимумы и мысли узника св. Елены. — СПб.: Азбука, 2000. — С. 74.
26. Диалектический и исторический материализм. — М., 1968. — С. 373 - 381; Основы марксистско-ленинской философии: учебник для вузов. — М., 1982. — С. 373 - 376.
27. Див.: **Семёнов Ю. И.** Философия истории... — М.: Старый сад, 1999; Философия истории. Учебное пособие под ред. А. С. Панарина. — М.: Гардарики, 2001.
28. **Новиков В. И.** Бог, цари и герои (мифы о правителях народа) // Общественные науки и современность. — 2007. — № 5. — С. 150.